

NEPARASTA LAPPUSE LATVIEŠU POPULĀRZINĀTNISKĀS LITERATŪRAS VĒSTURĒ

(Kartupeļu audzēšanas propaganda 18. un 19. gs. mijas rakstniecībā)

Pauls Daija

LU Literatūras, folkloras un mākslas institūts, Akadēmijas laukums 1, Rīga LV - 1050

E-pasts: pauls.daija@gmail.lv

Rakstā analizēta kartupeļu audzēšanas popularizēšana latviešu literatūrā 18. gs. otrajā pusē un 19. gs. sākumā. Aplūkoti F. J. Cekela, M. Stobes, G. Bergmaņa un citu autoru teksti, kuros sniegtas ziņas par kartupeļu audzēšanas priekšrocībām, padomi to pareizā apstrādāšanā un izmantošanā saimniecībā. Šie darbi ir kultūrvēsturiskas ievēribas vērti arī tāpēc, ka tajos rodamas daijliteratūras iezīmes. Šai rakstā analizētais tekstu kopums precizē arī vairākas nozīmīgas tendences latviešu grāmatniecībā, kas saistītas ar latviešu lasītāju attieksmi pret saimnieciskiem jaunievedumiem un to propagandu literatūrā.

Raksturvārdi: kultūraugi, kartupeļi, dabaszinātņu popularizēšana, tautas apgaismība, latviešu literatūras vēsture.

18. gadsimta otrā puse latviešu rakstniecībā ir laiks, kad sāk veidoties pirmie laicīgās literatūras darbi. Viens no svarīgiem un simptomātiskiem posmiem šī procesa gaitā ir tā dēvēto „padomu grāmatu” rašanās, kas liecina par apgaismības grāmatniecības enciklopēdisko ievirzi. Apzīmējums „padomu grāmatas” ietver praktiskiem nolūkiem domātu, galvenokārt saimniecisku literatūru, kurā ienāk arī populārzinātniski temati. Tēma, kurai padomu grāmatu autori 18. gadsimtā pievēršas atkal un atkal, iespējams, šodienas lasītājam var likties negaidīta – tā ir kartupeļu (agrīnajā literatūrā pēc vācu valodas dialektu parauga *Erdapfel* dēvēti arī par zemes āboliem) audzēšanas propaganda. Šie dārzeņi Eiropā parādās ap 16. gs. vidu, Latviju tie sasniedz hercoga Jēkaba laikā (pirmoreiz ievesti 1673. gadā no Hamburgas), taču ilgu laiku tiek pieņemti nelabprāt un lielākās platībās kartupeļus sāk audzēt tikai, sākot ar 1850. gadu, (LE 1966, 549) tāpat vairāk nekā pusgadsimtu pēc laika, kad top pirmie populārzinātniskie apcerējumi par tiem. Jau šādas literatūras parādīšanās vien liecina par iedzīvotāju vairuma noliedzošo attieksmi. Šajā ziņā Latvija nav izņēmums: arī Rietumeiropā un Krievijā kartupeļu kultūras ieviešana saskaras ar virkni grūtību, starp kurām lielākā – plašu iedzīvotāju slāņu pretestība pret nepazīstamo kultūraugu. Latvijas teritorijai 18. gs. gaitā pakāpeniski nokļūstot Krievijas impērijas sastāvā, izmaiņas iezīmējas līdz ar Krievijas Senāta izdotajiem rīkojumiem kartupeļu audzēšanā, tāpat arī vietējās varas iestādes atbalsta šīs lauksaimniecības kultūras izplatīšanu. Tas izraisa tā dēvētos kartupeļu dumpjus Krievijas impērijas teritorijā (nejaukt ar Latvijas vēsturē zināmo Kartupeļu dumpi, ar ko tiek apzīmēti zemnieku nemieri, kas norisinās Jaunbebros 1841. gadā – ar kartupeļu audzēšanu šim nemieriem ir tikai pastarpināts sakars), kuros zemnieki iznīcina kartupeļu sējumus, padzen ierēdņus, pretojas soda vienībām.

Acīmredzot ar mērķi risināt šo problēmu 18. gs. nogalē plaši sakuplo kartupeļiem veltīta populārzinātniska un saimnieciska literatūra latviešu valodā. 1790. gadā Palsmares mācītājs Frīdrihs Daniels Vārs (*Wahr*, 1749 – 1827) pēc

manuskripta tulko Franca Johana Cekela (*Zoekell*, 1746 – 1811) grāmatu *Kartupeļu dārzs*, nākamajā gadā Rūjienas mācītājs un folklorists Gustavs Bergmanis (*Bergmann*, 1749 – 1814) *Labu ziņu un padomu grāmatā* sagatavo plašu nodaļu *No kartupeļiem*, gadsimtu mijā kartupeļu audzēšana tiek popularizēta gan pirmajā latviešu vispārīga satura žurnālā *Latviska Gada Grāmata* (1797 – 1798), gan kalendāros un citos izdevumos, tostarp pedagoga Matiāsa Stobes (*Stobbe*, 1742 – 1817) darbos, Johana Justīna Lopenoves (*Loppenowe*, 1741 – 1818) sastādītajā apcerējumā par lauksaimniecību *Sarunāšanas starp diviem latviskiem zemniekiem* (1800) un Alūksnes mācītāja Oto Frīdriha Paula Rīla (*Rühl*, 1764 – 1835) pēc dažādiem vācu avotiem tulkotajos padomos *Mācības, kas pie dažādiem pie zemes būsanas piederīgiem un vajadzīgiem darbiem vērā liekamas* (1800), ko izdevusi un bez maksas izplatījusi Vidzemes Vispārderīgā un ekonomiskā biedrība (*Livlandische Gemeinnützige und Ökonomische Sozietät*). Padomi galvenokārt sakņojas vācu populārzinātniskajā literatūrā, taču ir pielāgoti vietējiem apstākļiem. Vairums to autoru latviešu literatūrā minami kā garīgās dzejas sarakstītāji, viņu saskarsme ar zemnieku sadzīvi aprobežojas lielākoties ar mācītāja un draudzes attiecībām. Daži gan par praktiskiem jautājumiem raksta vairāk, piemēram, O. F. P. Rīls saraksta *Mācību, kā no asins sērgas var sargāties* (1807) u.c.

Šī raksta mērķis ir sniegt filologa ieskatu minētajos tekstos, mēģinot gan atrast vienojošo, gan saprast, kā tas palīdz atklāt kopējo laikmeta rakstniecības ainu. Pievērsties tieši kartupeļiem rosina vairāki iemesli – gan fakts, ka kartupeļu audzēšanas propaganda ir pārstāvēta skaitliski salīdzinoši plaši un izklāsta ziņā savdabīgi salīdzinājumā ar citiem lauksaimniecības tematiem 18. gs. padomu literatūrā, gan arī tēmas šķietamais kuriozums: izrādās, tāda kultūrvēsturiski perifēriska joma kā kartupeļu audzēšana ir kļuvusi par inspirācijas avotu veselai rakstu sērijai latviešu populārzinātniskajā literatūrā, kuras nozīme neaprobežojas tikai ar šo dārzeņu popularizēšanu vien.

Kāpēc tieši kartupeļi ir tik plaši sastopami agrīnajā latviešu padomu literatūrā? Uz dažiem iemesliem norāda paši teksti. Viens no galvenajiem inspirācijas avotiem ir smagie sadzīves apstākļi Vidzemē un Kurzemē 18. gadsimta vidū. Kultūrvēsturiskais skicējums, kas sniegts šajos tekstos, atklājot sava laikmeta latviešu sadzīves ainas periodā pēc bada laikiem Vidzemē, ir zīmīgs. *Caurām dienām apkārt vazāj[u]šās jūsu sieviškas, visnederīgākās zāles tālīdz, kā plaukušas iz zemes, pēcplūce un iejauce pabrīžam ar ūdeni bez aizdaru, ir bez visu kādu miltumu*, raksta F. J. Cekels (Cekels F. J. 1790, 4). Lai taupītu labību, zemnieki tai pievieno papardes, usnes, dažādus mežā salasītus augus, lapas, pelavas un citas piedevas, un šādi pagatavota maize nav ēdama *bez šaušalām un riebšanas* (Cekels F. J. 1790, 4). Arī G. Bergmanis atsaucas uz iepriekšējo gadu posta ainām, norādīdams, ka tad, kad šai laikā zem sniega izpuva rudzi un aukstuma dēļ iznīka vasarāji, un iestājās bada gadi, tad paglābās tie, kas bija iekopuši kartupeļus (Bergmanis G. 1792, 52). M. Stobe norāda, ka uz kartupeļu audzēšanu pamudina situācija, kurā *labība un visas pie dzīvības uzturēšanas vajadzīgas lietas jo dienas, jo dārgākas top* (JVLG 1808, bez lpp.). Savukārt Rīls kā piemēru min bada laikus

Vācijā: *Tanīs gados 1770, 1771 un 1772 caur visu Vāczemi tā labība neauge. Daudz tūkstoši cilvēku badu mire un vēl būtu vairāk miruši, ja viņi nebūtu ar zemes āboļiem savu dzīvību uzturējuši* (Sarunāšanas 1800, 51). Redzams tāpat, ka tieši smagie dzīves apstākļi ir galvenais faktors, kas rosina minēto tekstu tapšanu. Uz to norāda arī F. D. Vāra dzejojums: *Ticiet man, Vidzemes ļautiņi, / Jūs latvieši, mani sirdsmīļi! / Gaužas sirds sāpes kremtušas manu / Sirdi, jūsu badu, jūsu trūkumus / Izgājušos gados redzot* (Cekels F. J. 1790, 3)!

Jāpiebilst, ka Cekela grāmatu augstu novērtē Rīgas dendrologs un Pēterburgas Zinātņu akadēmijas loceklis Johans Hermans Cigra (*Zigra*, 1775-1857), sava darba *Tas āboļudārznieks priekšvārdā atzinīgi izteikdamies par to, ka daži zemnieki gārdus un tik derīgus kartupeļus audzina un kopj, uz ko viens labsirdīgs kungs jūs caur vienu driķētu grāmatiņu pamudinājis* (Cigra J. H. 1803, 3). Pats par kartupeļiem gan Cigra nav latviski rakstījis, informāciju par šo kultūraugu neatrast arī viņa apjomīgajā un kultūrvēsturiski interesantajā darbā *Pamācīšana, kā visus ķēķa dārza stādus un tās iekš ķēķes priekš citām derīgas zāles būs audzināt* (1806, tulk. K. H. Prehts). Vācu valodā Cigra par kartupeļiem ir publicējis atsevišķus rakstus, piemēram, izdevumā *Neue öconomische Reportage für Livland*.

Citi kartupeļu popularizēšanas iemesli varētu būt saistāmi ar tautas apgaismības literatūras pastiprināto interesi par saimniekošanas un dzīves apstākļu modernizēšanu atbilstoši sava laika zemnieku dzīves apstākļiem. Kā jau iepriekš teikts, zemnieki kartupeļus kā iespēju bagātināt ikdienas uzturu uzņem visai nelabprāt. Kādā šī laika grāmatā attēlota divu latviešu zemnieku saruna. Viens no zemniekiem izsaka domu, ka viņa nelaiķis tēvs, kas miris pirms trīsdesmit gadiem, esot strādājis gana labi un tāpēc nekādi vācbaltiešu ierosinātie jauninājumi saimniekošanā nav nepieciešami. Otrs zemnieks uz to atbild: *Voi tad mums no saviem tūrumiem citu neko mantot nebij, kā vien labību? Uzlūkojiet maģenūt uz tiem zemesāboļiem, kas tur sēti un aug, tie tiešām vienu it smeķīgu barību dod. [..] Bet tomēr jūsu tēvs tos nepazina* (Sarunāšanas 1800, 5-6). Tāpat viens no argumentiem, ko zemnieki sniedz pret kartupeļu audzēšanu, ir turēšanās pie tēvutēvu ieraduma. Rīls uzsver to, cik relatīvi ir šādi uzskati, atgādinādams, ka tās labības, ko mēs tagadīņ savā tēvu zemē sējam, nav aizvienu še augušas, bet viņas ir no svešām zemēm šurp atvestas (Sarunāšanas 1800, 41).

Vēl cits iemesls ir labības ražas samazināšanās, jo labākā zeme tiek atvēlēta kartupeļu stādījumiem. Šis ir viens no cēloņiem raksta sākumā minētajiem kartupeļu dumpjiem. M. Stobe tāpēc uzsver: *No gudriem dabasprātīgiem tas ir izmēģināts un atrasts, ka lauka gabals ar kartupeliem apsēts daudz vairāk izdevīgs ir un augļus dod nekā rudzu jeb kviešu lauks* (LGG 1797-2, 89-90). Rīls pat mēģina lasītājus pārliecināt, ka jums nekāda skāde no tā [ne]tiek, kad jūs vairāk zemes āboļus stādat, lai ar viens jeb divi pūri labības mazāk izsēti taptu (Sarunāšanas 1800, 52). Viņš turpat piemin arī to, ka muižnieki ir pauduši gatavību zemniekiem bez maksas nodrošināt kartupeļu sēklas.

Tā tomēr nav vienīgā muižnieku rīcība zemnieku pārliecināšanai. Lopenove vēstī par to, ka *lielkungi no mūsu zemes pilsātā dažkārt sanāk kādā namā,*

gribēdami izdibnāt, voi nevarētu uz labāku vīzi, ne kā līdz šim par to zemes būšanu un viņas apkopšanu un darbu gādāt (Sarunāšanas 1800, 4). Ar to domāta Vidzemes Vispārderīgā un ekonomiskā biedrība, kas 1799. gadā pieņem lēmumu katru zemnieku, kas savā darbā izmantojis saimniecības jaunievedumus – un tostarp arī audzējis kartupeļus – atalgot, apbalvojot ar *goda maksu* desmit dālderu apjomā un piešķirot *patenti jeb goda grāmatu uz it stipru papīru raksītu, kam viens [d]zeltenais zēģelis klāt piespiests iraid un ierakstīts tas vārds tā cilvēka, kam tā iedota un tur klāt pieminēts, pēc ko tā viņam iedota* (Sarunāšanas 1800, 36-38). Pagaidām gan nav izdevies atrast ziņas par to, vai un kādiem zemniekiem šāds apbalvojums ir arī piešķirts.

Lai lasītājus pārliecinātu, autori vairākkārt norāda uz to, ka kartupeļus savā virtuvē iecienījušas augstākās sabiedrības kārtas. G. Bergmanis uzsver, ka pat kungi labprāt lieto kartupeļus uzturā (Bergmanis G. 1792, 52). F. J. Cekels, kaut arī atrunājas, ka *negribu jums plaši iztulkot, cik gārdas maltītes cienīgi kungi no šiem augļiem sev liek sataisīt*, tomēr nevar atturēties no retoriskiem jautājumiem: *Voi ir ne kungi šos augļus uz saviem galdiem cienī? Voi neprot cita muižas saime, kādas kartupeles smeķīgas un gausīgas* (Cekels F. J. 1790, 7-12)? Tiek pat aizrādīts, ka kartupeļus atbalsta *mūsu patvaldītāja keizeriene*, ar ko domāta Krievijas cariene Katrīna II. Patiesībā iepriekš minētās atrunāšanās cēloņi ir meklējami pavisam citur – kā liecina šajā laikā izdotās latviešu pavārgrāmatas, kas domātas muižu virtuvēm, arī augstāko vietējās sabiedrības slāņu vidū kartupeļi nemaz nav tik populāri, kā autori to zemnieku lasītājam mēģina iegālvot. Kristofa Hardera (*Harder*, 1747 – 1818) 334 lappuses biežajā *Tajā pirmajā pavāru grāmatā* (1795) sniegta tikai viena kartupeļu pagatavošanas recepte – lakonisks izklāsts par to, kā kartupeļus nomizot un novārīt (Harders K. 1795, 244-245). Frīdriha Kazimira Urbāna (*Urban*, 1765 – 1796) un M. Stobes *Latviskā pavāru grāmatā* (1796), kuras apjoms ir vēl lielāks – 452 lappuses – kartupeļu ēdienu receptes aizņem tikai vienu rindkopu, un tajā līdzās pamācībai, kā kartupeļi vārāmi, vēl arī īsi paskaidrots, ka pagatavojami cepti kartupeļi (Stobe M., Urbāns F. K. 1796, 252-253).

Gluži cita aina paveras tajās pavārmākslas receptēs, kas piedāvātas zemnieku virtuvei. G. Bergmanis *Labu ziņu un padomu grāmatā* sniedz kartupeļu maizes recepti, saskaņā ar kuru jāizvāra sasmalcināti kartupeļi šķidrā masā, jāpievieno raugs, rudzu milti, kā arī sāls vai ķimenes (Bergmanis G. 1792, 53). M. Stobe identisku recepti sniedz *Latviskā Gada Grāmatā* (LGG 1797-1, 51-52), savukārt Rīls iesaka kartupeļus izkaltēt, sasmalcināt, pievienojot rudzu miltus, putrimus vai nātres (Sarunāšanas 1800, 50-51). Citviet arī M. Stobe dod šo pašu recepti (LGG 1797-2, 90), viņš arī pamāca, kā pagatavojams īpašs kartupeļu siers – kartupeļus novāra, piestā sagrūž, pievieno pienu un kūpina uz uguns; tam var pievienot saldu vai skābu krējumu, sāli, ķimenes, anīšus, piederu ziedus vai sasmalcinātas muskatu puķes. M. Stobe piebilst, ka iespējams gatavot sierus, kas līdzinās Holandes sieriem: *Kad tādus lielus, apaļus sierus grib taisīt, kas kā olenderu sieri izskatās, tad top pie katra tāda siera vēl laba karote priša sviesta piemēcīta un tad iekš pormēm iespiesti; un tāds siers, kad jau drusciņ vecs top, daudz gārdāks un labāks iraid nekā olenderu siers* (LGG 1797-2, 50). Raksturīgi, ka tiek akcentētas tieši no

kartupeļiem iegūto produktu priekšrocības, tāpat arī M. Stobe aizrāda, ka [t]iem kartupeļu sieriem vēl tas labums priekš citiem piena sieriem iraid, ka smadzītes pie viņiem nerodās; ka viņus daudz ilgāki var turēt un ka, jo vecāki, vēl jo labāki top (LGG 1797-2, 51). Tāpat arī Rīls apgalvo, ka [n]o visiem citiem augļiem, bez tiem koku augļiem, nekādus augļus var tik lēti priekš ēšanas sataisīt, kā zemes āboļus.. (Sarunāšanas 1800, 50) Līdzīgi pagatavojams arī kartupeļu sviests. M. Stobe gan nenoliedz, ka gadās, ka [kartupeļu] sviests, kad labi mazgāts jeb sālīts nevaids, vecs un nejauks paliek, ka viņu ne ēst, nedz pie vārīšanas brūķēt var (LGG 1797-3, 105).

M. Stobe iet vēl tālāk un atklāj, ka kartupeļi izmantojami arī kā mazgāšanas līdzeklis – sārma vai ziepju aizvietotājs. Rakstā *Kā ar kartupeļiem var drānas mazgāt, bez ziepes jeb sārma* M. Stobe sniedz padomus, kā iegūstams pulveris, kurā var mazgāt drēbes, tostarp krāsainas, jo *tas raibums nebūt neiziet, bet tās pērvēs tikpat skaidras un prišas paliek, kā bijušas* (LGG 1797-4, 124). Tiesa gan, ja saberšanai tiks izvēlēti sarkanie kartupeļi, *baltas drānas arī sarkanas paliks* (LGG 1797-4, 124). Kādā *Latviskā Gada Grāmatā* lasāmā anonīma autora stāstiņā par latviešu zemnieku meiteni Magrieti arī atklājas kartupeļu plašās funkcijas – kad Magriete, virtuves darbus veidama, nejausi applaucējas un parastie līdzekļi (etiķa un auksta ūdens kompreses, zalve no bomelļas un olas baltuma) nelīdz, glābiņš atrodas kartupeļos: *Tad vecs sirms nabadziņš, kas tanīs mājās bija nācis pārgulēt, to labu padomu deve: lai ņem kartupeļus, kas priši un sulas pilni ir, lai tos nomazgā, nomizo, smalki sagrūž un uzliek* (LGG 1797-1, 97). Šis paņēmiens patiešām palīdz.

Redzams, ka tieši nabadzība ir galvenais iemesls tik daudzveidīgai kartupeļu izmantošanai. Nav gan skaidri pasakāms, cik lielā mērā te aplūkotie padomi guva īstenojumu dzīvē. Tas, ka kartupeļi tiek piedāvāti uzturā maizes vietā, no jaunas puses atklāj smagos dzīves apstākļos, kādos aizritēja atsevišķu novadu latviešu ikdiena 18. gs. Piemēram, zemnieku dzīvi pusbadā tiek aprakstīta šādi: *Tiešām jūsu bērni ēdīs labi vārītu jeb pelnos ceptu kartupeli mīļāk nekā maizes riecieni. Radinājiet tik viņus, ka aizvien kartopeles ēd, tad gan drīz apklusināsiet savu mīļu bērnu brēkšanu un vaimanas* (Cekels F. J. 1790, 13-14).

Atgriežoties pie tradicionālās kartupeļu izmantošanas, der nedaudz pakavēties pie tā, kādi ieteikumi tiek sniegti un kā tas atspoguļo latviešu zemnieku zināšanas par šo kultūraugu minētajā laikmetā. Cekels norāda, ka, tā kā kartupeļi vairojas pa pulkiem, to kopšanā nav vajadzīgs daudz darba, turklāt tie dod uzturu, kas ir līdzvērtīgs jebkurai citai labībai. Sešus pūrus kartupeļu var iestādīt tikpat lielā platībā, kur sieku rudzu, un no tiem var atdabūt, sākot no astoņām (sliktos gados) līdz pat divdesmit piecām (labos gados) reizēm vairāk, nekā iestādīts. Kartupeļiem labi der melna smilts zeme, kas ir līdzena un ne pārāk slapja, sliktāk – māls. Cekels pieļauj, ka, ja labi un regulāri mēslo zemi, tad kartupeļus var katru gadu stādīt vienā un tajā pašā laukā (Cekels F. J. 1790, 8-10). G. Bergmanis, savukārt, norāda, ka kartupeļi ir derīgi kā lopbarība, turklāt, ja to sajauc ar pelniem un dod govīm, tad tām *nepiesītās nekāda vājība* (Bergmanis G. 1792, 53). Viņš piebilst, ka nav vēlams kartupeļus ēst pirms Miķeļiem, jo, *kad ļaudis kartupeļus ēd, pirms kā tie gatavi ir, tad ceļās vēdera guļa* (Bergmanis G. 1792, 53). Turpat

Bergmanis dod padomus kartupeļu sēklu glabāšanā, jauno stādu apklāšanā ar zemi, kā arī kartupeļu glabāšanā, ko ieteicis Tormas mācītājs Eizens – [v]iens no mūsu mācītājiem Igaunzemē, kas prate visus dārza augļus žāvēt un glabāt – kartupeļi jānovieto četras pēdas dziļā un ar smiltīm izkaisītā bedrē, jānosedz ar kokiem, tad salmiem un visbeidzot zemi. Paejot aukstajam laikam un bedri atrokot, tur iekšā viss būs tik priš[s], it kā būtu tas vakar tur nolikts tapis (Bergmanis G. 1792, 54). Savukārt Rīls atzīst, ka tomēr dažkārt gadās arī neveiksmes un zemes āboļi par ziemu dažureiz pūst, lai viņus gan glabā un sargā; ir viņi drīz var dabūt salt, kad viņus stipri neapsedz un pavasarā lēti izaug un nesmekīgi paliek (Sarunāšanas 1800, 50).

1808. gada Jelgavas kalendārā lasāms raksts *No kartupeļu sēšanas*, kurā ieteikts kartupeļus stādīt, izmantojot arklu. Rakstu papildina grafiskas shēmas ar kartupeļu vagu attēlojumu, kā arī aritmētiski aprēķini, kas attaisno šī kultūrauga lietderību. Tam seko raksts *No kartupeļu vairošanas* 1810. gada Jelgavas kalendārā. Te salīdzinātas trīs kartupeļu audzēšanas metodes, atstāstot gadījumu, kā dārzā trijās vietās, kur pērn kāposti stāvēja, tiek iestādīti ik pa piecdesmit kartupeļiem. Kad kartupeļi uzauguši, pirmajā vietā dobes tiek uzkapātas; otrajā – stādi tiek apklāti ar zemi; trešajā – stādus noloka un divu pirkstu augstumā apklāj ar zemi. Rezultātā pirmajā vietā iegūst 450, otrajā – 680 un trešajā – 3200 kartupeļus, tātad būtiski, lai tiem rūme būtu sakņoties un apakš zemes izplatīties. Aritmētiskie aprēķini nav nejausi, tos izmanto gandrīz visi autori, kas raksta par kartupeļiem – galvenokārt tāpēc, lai salīdzinātu to ienesību salīdzinājumā ar labību. Raksturīgi ir šādi kalkulejumi: *Tanī zemes gabalā, kur vienu pūru rudzu izsēj, var divi jeb trīs pūrus zemes āboļu stādīt. No tā viena pūra rudzu būtu desmits pūri atpakaļ tikuši, par ko desmits dālderus maksātu. Bet no tiem zemes āboļiem tiktu divi desmits jeb trīs desmits pūri. Par pūru dabūtu pusedālderu. Tad par visiem zemes āboļiem līdz piecpadsmit dālderiem dabūtu* (Sarunāšanas 1800, 52). F. D. Cekels pat pievieno savai grāmatai reizrēķina tabulas, lai lasītāji vieglāk varētu aprēķināt kartupeļu ražu un plānot audzēšanu. Te jāatgādina, ka pirmā latviešu aritmētika tiek publicēta tikai sešpadsmit gadus vēlāk – tā ir K. Hardera *Rēķināšanas grāmata* (1806). Tādējādi redzams, ka kartupeļu audzēšanas propaganda kļūst par inspirācijas avotu arī rēķināšanas popularizēšanai.

Daļa no šiem padomiem ir aizgūti no Vācijas apgaismotāja Rūdolfā Cahariasa Bekera (*Becker*, 1759 – 1822) grāmatas *Noth- und Hülfsbüchlein für Bauersleute* (1788), kurā atšķirībā no latviešu tekstiem sniegtas ziņas par kartupeļu izcelsmi, norādot uz Fransisa Dreika nopelniem to ieviešanā Eiropā, kā arī sniegti tādi padomi, kas latviešu grāmatās nav atrodamā (piemēram, par kartupeļu izmantošanu tīrīšanas līdzekļu izgatavošanā) (*Becker R. Z.* 1788, 73-77). Galvenokārt tulkojot un pārstrādājot Bekera grāmatu, ir tapusi arī šai rakstā vairākkārt pieminētā G. Bergmaņa *Labu ziņu un padomu grāmata*. Tomēr Bekera metodes jautājuma izklāstā atklāj vēl kādu šķautni, kas liekas sevišķi interesanta no literārā viedokļa. Viņš ievieto grāmatā vienkāršo lasītāju publikai veltītu dzejoli, kurā apdzied kartupeļus, pieminot, ka tie ir gan skaisti sarkani, gan balti kā alabastrs, norāda, ka tie ir ātri apēdami un noderīgi ne vien jebkura dzimuma un

vecuma cilvēkiem, bet arī mājlopiem (*Schön roetlich die Kartoffeln sind / Und weiss wie Alabaster, / Verdaun sich lieblich und geschwind / Und sind für Mann und Frau und Kind / (Geschweige denn für Schwein und Rind!) / Ein rechtes Magenpflaster*) (Becker R. Z. 1788, 73). Dzejoli gan nav sacerējis Bekers pats – tas ir fragments no populārā vācu dzejnieka Matiāsa Klaudiusa (*Claudius*, 1740 – 1815) sacerētās *Kartupeļu dziesmas (Erdäpfellied)*, kas anonīmi ievietota žurnāla *Deutsches Museum* 1784. gada 1. sējumā; dziesmu komponējis Kristiāns Gotfrīds Krauze (*Krause*, 1719 – 1770), nošu partitūra ar norādi, ka dziesma dziedama patētiski (*patetisch*), pievienota tekstam. Šis fragments acīmredzot inspirējis Bergmani arī savu nodaļu ievadīt ar dzejas rindām: *Kā skaisti tie kartupeļi, / Tie pašiem kungiem smeķīgi. / Kad tu no tiem daudz piekrāsi, / Tad badu tiešām nemirsi* (Bergmanis G. 1792, 52).

Tradīcija turpinās: piemēram, Kristofs Reinholds Girgensons (*Girgensohn*, 1752 – 1814) grāmatā *Stāsti, pasakas, dziesmas un mīklas par pamācīšanu un izlustēšanu* (1823) ievieto dzejā sacerētu mīklu (atbilde – kartupeļi): *Pie manis nemeklē tu augļus zaros, / Ar visu celmu man no zemes izplēsi: / Tad tu tos atrodi, / Jo savus augļus es pie kājām karos* (Girgensons K. R. 1823, 50). Savukārt Cekela grāmata *Kartupeļu dārzs* noslēdzas ar vienu no agrākajām parodijām – vai arī plaģiātiem – latviešu dzejā: tulkotājs F. D. Vārs aspēlē atsevišķus fragmentus no trīs gadus agrāk izdotās un tautā popularitāti iemantojušās Gotharda Frīdriha Stendera (*Stender*, 1714 – 1796) *Bildu ābices* (1787), bērniem domātās pamācības lietišķi nomainot ar kartupeļu apcerēšanu. Ar dzejoli divreiz pieminēto *rēķ'niņu*, respektīvi, rēķinu, ir domāts reizrēķins, kas, kā jau iepriekš teikts, pievienots grāmatai. Parodija, protams, ir literārs kuriozs, vēl jo vairāk tāpēc, ka iecerēta acīmredzot pilnīgi nopietni:

F. D. Vārs (1790)

Kartopeles augļi ir tiem dāvāti,
Kas pie rēķ'niņu ir mudīgi.
Bītes ziedos medu salasa,
Tā no rēķ'niņu nāks tev gudrība.
Skudra krāj uz ziemu barību.
Krāj tu sev labi daudz kartupeļu
(Cekels F. J. 1790, 16).

G. F. Stenders (1787):

Āboli ir bērniem dāvāti,
Kas pie grāmatām ir mudīgi.
Bītes ziedos medu salasa;
Tā no grāmatām nāk gudrība. [...]
Skudra krāj uz ziemu barību;
Pelnies, taupies tu uz vecumu!
(Stenders G. F. 2001, 234-235)

Kā laikmeta zīme šie dzejoli ir svarīgi kaut vai tā iemesla dēļ, ka atklāj robežu izzušanu starp daiļliteratūru un saimnieciskiem padomiem sava laika praktiskajā rakstniecībā, kā arī mēģinājumus piesaistīt lasītāju uzmanību. Jāšaubās, vai šāda veida teksti uzskatāmi par dzeju – it īpaši mūsdienu izpratnē. Tomēr kā sava laika t.s. zemnieku literatūras sastāvdaļa minētā iezīme ir ievērojama vērtība, vēl jo vairāk tāpēc, ka radniecīgi motīvi atrodami arī Vācijas 18. gadsimta rakstniecībā.

Kāda šaura, atsevišķa temata aplūkošana dod iespēju saskatīt detalizētāk un dažreiz arī precīzāk kultūrvēsturiskā procesa – šajā gadījumā padomu grāmatu veidošanās – specifiku. Šai rakstā aplūkots tekstu kopums atklāj arī vairākas nozīmīgas tendences sava laika latviešu grāmatniecībā, kas saistītas ar latviešu

lasītāju attieksmi ne tikai pret saimnieciskiem jaunievedumiem, bet arī pret šo jaunievedumu propagandu literatūrā.

Kopsavilkumā varam secināt, ka kartupeļu propagandu inspirē gan tautas apgaismības interese par saimnieciskām novitātēm un vācu literatūras tradīcija, gan latviešu zemnieku vietām smagie dzīves apstākļi un noliedzošā attieksme pret modernākiem zemes kopšanas priekšlikumiem. Kartupeļu popularizēšanai veltītajā literatūrā atklājas virkne kopīgu iezīmju, starp kurām minama daudzveidība minētā kultūrauga izmantojumā, kartupeļu salīdzinājums ar labību kontekstā ar teorētiskiem pārspriedumiem par zemes kopšanu, artimētiski aprēķini un dzejas fragmentu iestrādājums. Līdzīgi dziļākas izpētes vērtu tēmu vidū būtu minama gan āboliņa un apiņu audzēšana, gan citas nozares, kas 18. gs. beigū un 19. gs. sākuma padomu literatūrā sazeļ galvenokārt vācu grāmatniecības ietekmē un kuru analīze dod iespēju precīzāk izgaismot latviešu rakstniecības procesus šajā laika posmā.

LITERATŪRA

- Becker R. Z. 1788.** Noth- und Hülfsbüchlein für Bauersleute, G. J. Göschen, Gotha/Leipzig, 445 S.
- Bergmanis G. 1792.** Labu ziņu un padomu grāmata, J. K. D. Millers, Rīga, 110 lpp.
- Cekels F. J. 1790.** Kartupeļu dār[z]s, ko tāpēc, lai mīļi Vidzemes latvieši ne vairs uz priekšu grūtu badu cieš, viens no viņu usticamiem dzīves biedriem šē rakstos stāda / [Tulk. F. D. Vārs], J. K. D. Millers, Rīga, 15 lpp.
- Cigra J. H. 1803.** Tas Ābolūdārznieks jeb pilnīga pamācīšana visādus auglīgus dārzakokus audzināt un kopt, latviešiem par pamudināšanu sarakstīta no Jāņa Ērmaņa Cīgra, precēšanas dārznieka / [Tulk. M. Stobe], J. F. Stefenhāgens, Jelgava, 209 lpp.
- Girgensons K. R. 1823.** Stāsti, pasakas, dziesmas un mīklas par pamācīšanu un izlustēšanu, J. F. Stefenhāgens, Jelgava, 102 lpp.
- Harders K. 1795.** Tā pirmā pavāru grāmata, no vāces grāmatām pārtulkota, aut. izd., Rubene, 334 lpp.
- JVLG. 1808-1810.** Jauna un veca laika grāmata, J. F. Stefenhāgens, Jelgava.
- LE 1966.** Lauksaimniecības enciklopēdija, 2. sēj., Liesma, Rīga.
- LGG. 1797-1798.** Latviska Gada Grāmata / Red. M. Stobe, J. F. Stefenhāgens, Jelgava.
- Sarunāšanas, 1800.** Sarunāšanas starp diviem latviskiem zemniekiem Bērze un Kalniņ, iztulkotas no vāciešas valodas iekš latviskas caur Johann Justin v[on] Loppenowe [un O. F. P. Rühl], J. K. D. Millers, Rīga, 102 lpp.
- Stenders G. F. 2001.** Dzeja / A. Apīņa, O. Čakara, I. Klekeres pēcv., Zvaigzne ABC, Rīga, 291 lpp.
- Stobe M., Urbāns F. K. 1796.** Latviska pavāru grāmata, muižas pavāriem par mācību visādus kungu ēdienus gārdi vārīt un sataisīt, J. F. Stenhāgens, Jelgava, 452 lpp.

An extraordinary page in the history of Latvian popular science literature
(Potato cultivation promotion in writings in the turn of 18th and 19th century)

Pauls Daija

Summary

Keywords: cultivated plants, potato cultivation, popularization of natural sciences, popular enlightenment, the history of Latvian literature.

The article investigates promotion of potato cultivation in Latvian literature in the second half of the 18th century and in the beginning of the 19th century. As peasants accepted potatoes reluctantly, government realized state policy in distribution of cultivated plants. Popular science works were made for this goal as well. This article analyzes texts of F. J. Zoeckell, M. Stobbe, G. Bergmann and other authors. They provide information on advantages of potato cultivation, advice on their correct processing and use in household. At the same time these texts deserve heritage value also due to the fact that they contain fragments of poetry and other methods to convince readers. Hence this topic allows looking at specifics of literature of that time in more detailed. The body of texts analyzed in this article clarifies several important tendencies in Latvian literature associated also with attitude of Latvian readers towards economic novelties and their propaganda.